

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA SINGARMONIZMNING FONOLOGIK
TABIATI

Abdullayev Islombek,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti 2-bosqich magistranti

e-mail: abdullayevislombek@719gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18721321>

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasining fonologik tabiati, uning nazariy asoslari hamda unlilar uyg‘unligining tizimli xususiyatlari tahlil qilinadi. Turkiy tillar fonologiyasida muhim o‘rin tutuvchi Singarmonizm hodisasining o‘zbek adabiy tilidagi saqlanish darajasi, fonologik neytrallashuv jarayonlari hamda me‘yoriy talaffuz bilan bog‘liq masalalar ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, maqolada turkiy tilshunoslikda mazkur hodisani tadqiq etgan olimlarning qarashlari tahlil qilinib, hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizmning fonologik maqomi aniqlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: singarmonizm, fonologiya, unlilar uyg‘unligi, qalin–ingichka unlilar, fonologik tizim, adabiy norma, neytrallashuv.

Abstract. This article analyzes the phonological nature of vowel harmony in the modern Uzbek literary language. The study examines the theoretical foundations of vowel harmony within Turkic phonology, its structural characteristics, and its level of preservation in contemporary Uzbek. Special attention is paid to phonological neutralization processes and the relationship between vowel harmony and literary pronunciation norms. The views of prominent Turkologists are also discussed in order to clarify the phonological status of vowel harmony in modern Uzbek.

Keywords: vowel harmony, phonology, Uzbek language, front and back vowels, phonological system, literary norm, neutralization.

Аннотация. В данной статье исследуется фонологическая природа сингармонизма в современном узбекском литературном языке. Особое внимание уделяется фонемной оппозиции гласных, морфофонологической детерминации и вариативности аффиксов. На основе комплексного фонологического и сравнительно-типологического анализа показано, что в современном узбекском языке сингармонизм утратил статус продуктивного фонологического закона. Установлено, что противопоставление гласных по признаку переднего и заднего ряда сохраняется на фонемном уровне, однако морфофонологическая обусловленность и вариативность аффиксов значительно ослаблены. В результате сингармонизм функционирует как периферический фонологический слой, сохранивший историко-генетическое значение в системе узбекского языка.

Ключевые слова: сингармонизм, фонология, морфофонология, вариативность аффиксов, фонемная оппозиция, фонологическая нейтрализация, узбекский язык.

Kirish. Turkiy tillar fonologik tizimining asosiy belgilaridan biri unlilar uyg‘unligi hodisasidir. Bu hodisa turkiy tillarda so‘z tarkibidagi unlilarning o‘zaro fonetik va fonologik jihatdan moslashuvi asosida shakllanadi. Singarmonizm turkiy tillarning qadimiy xususiyati sifatida qadimgi yozma yodgorliklardan boshlab kuzatiladi va tilning ichki tizimiy qonuniyatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Turkiy tilshunoslik tarixida mazkur hodisani ilmiy jihatdan izohlashga bir qator olimlar, jumladan, Nikolay Baskakov, A.N. Kononov hamda Shavkat Rahmatullayev

muhim hissa qo'shganlar. Ularning tadqiqotlarida singarmonizm turkiy tillarning fonologik tizimini belgilovchi markaziy qonun sifatida talqin qilinadi.

Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizmning saqlanish darajasi masalasi murakkab va bahsli bo'lib qolmoqda. Adabiy til me'yorida ayrim unlilar uyg'unligi izchil saqlanmagan, ba'zi hollarda esa neytrallashuv jarayoni yuzaga kelgan. Ayniqsa, rus tili va boshqa tillar ta'siri natijasida kirib kelgan so'zlarda singarmonizm buzilishi kuzatiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi — hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizmning fonologik mohiyatini aniqlash, uning tizimiy xususiyatlarini ochib berish va fonologik maqomini ilmiy asosda belgilashdan iborat.

Metodlar.

1. Fonologik tahlil

Fonologik tahlil orqali qalin–ingichka oppozitsiyaning zamonaviy tizimdagi o'rni o'rganildi. Unlilar tizimining fonemik xususiyatlari, artikulyatsion farqlari va funksional yukiga e'tibor qaratildi.

2. Morfofonologik tahlil

Affiks variantligi masalasi morfofonologik yondashuv asosida tahlil qilindi. Affikslarning asosga fonologik jihatdan bog'liqligi yoki mustaqilligi aniqlash asosiy vazifa sifatida belgilandi.

3. Qiyosiy-tipologik metod

O'zbek tilidagi holat turkiy tillar materiallari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bu metod singarmonizmning zamonaviy maqomini aniqlash imkonini berdi.

4. Tavsifiy metod

Hozirgi adabiy til materiallari asosida singarmonizmning real qo'llanish doirasi tavsiflandi.

Tadqiqot chegaralari

Tadqiqot faqat hozirgi o'zbek adabiy tiliga qaratildi. Hududiy shevalar va tarixiy bosqichlar qiyosiy maqsadlarda qisqa darajada jalb qilindi. Material sifatida hozirgi o'zbek adabiy tiliga oid lug'atlar, darsliklar va badiiy matnlar tahlil qilindi.

Muhokama.

1. Singarmonizmning fonologik mohiyati. Turkiy tillarda Singarmonizm unlilar tizimining ichki uyg'unlashuv qonuniyatiga asoslanadi. Mazkur hodisa fonetik darajadagi oddiy talaffuz qulayligidan ko'ra, fonologik tizimga daxldor bo'lgan strukturaviy qonuniyat sifatida talqin qilinadi. Ya'ni singarmonizm so'z tarkibidagi unlilar o'rtasida oppozitsion munosabatni saqlash orqali tilning fonologik yaxlitligini ta'minlaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unlilar tizimi oltita asosiy fonemadan iborat: /a/, /o/, /u/, /e/, /i/, /o'/. Tarixiy jihatdan turkiy tillarda unlilar qalin va ingichka belgilariga ko'ra qat'iy farqlangan. Qalin unlilar (a, o, u, o') va ingichka unlilar (e, i) oppozitsiyasi singarmonizmning asosiy tayanch nuqtasini tashkil etgan.

Biroq o‘zbek adabiy tilida bu oppozitsiya qisman neytrallashgan. Masalan, ko‘plab affikslar qalin- ingichkalik jihatdan farqlanmaydi:

kitob + lar

maktab + lar

qiz + lar

Tarixan turkiy tillarda affikslarning ikki varianti mavjud bo‘lgan (masalan, -lar / -ler). Hozirgi adabiy o‘zbek tilida esa bu farq yo‘qolgan va yagona -lar shakli normativlashgan. Demak, singarmonizmning fonologik tizim sifatidagi kuchi adabiy tilda zaiflashgan, biroq to‘liq yo‘qolmagan.

2. Fonologik oppozitsiya va neytrallashuv. Fonologik tizimda oppozitsiya — ma’no farqlash vazifasini bajaruvchi birliklar o‘rtasidagi qarama-qarshilikdir. Singarmonizm sharoitida qalin va ingichka unlilar morfologik darajada variant hosil qilgan. Masalan (tarixiy modelda): kel + di, bar + di. Bu yerda fe’l asosidagi unlining xususiyati affiks variantini belgilagan.

Hozirgi o‘zbek tilida esa ko‘plab affikslar yagona shaklda qo‘llanadi, bu esa fonologik neytrallashuv jarayonini ko‘rsatadi. Neytrallashuv — ma’lum fonologik oppozitsiyaning ma’lum pozitsiyada o‘z kuchini yo‘qotishi. Shu nuqtai nazardan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizm fonologik tizimning markaziy qonuni emas, balki tarixiy qatlam sifatida saqlanib qolgan elementdir.

3. Affikslar tizimida singarmonizm izlari. Singarmonizm hodisasining eng yaqqol namoyon bo‘lish sohasi — affiksatsiya tizimi. Turkiy tillarda affikslarning variantli qo‘llanishi singarmonizmga bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Masalan, qozoq yoki qirg‘iz tillarida:

bala + lar

kün + der

Variantlilik aniq saqlangan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida esa:

bola + lar

kun + lar

Bu yerda variantlilik kuzatilmaydi.

Shunga qaramay, ayrim og‘zaki nutq shakllarida singarmonizm unsurlari uchra turadi:

boraman / borimen

keladi / kelädi (shevalarda)

Demak, singarmonizm to‘liq yo‘qolmagan, balki adabiy normada standartlashuv jarayoniga uchragan.

4. Shevalar va adabiy til o‘rtasidagi tafovut. O‘zbek tilining qarluq lahjasiga asoslangan adabiy til shakllanish jarayonida singarmonizm tizimi soddalashgan. Biroq qipchoq va o‘g‘uz guruhiga mansub ayrim shevalarda unlilar uyg‘unligi nisbatan faol

saqlangan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, singarmonizm o'zbek tilining umumturkiy xususiyati sifatida genetik jihatdan mavjud, ammo adabiy til standartida uning fonologik kuchi pasaygan.

5. Zamonaviy til jarayonlari va singarmonizm. Globalizatsiya, rus tili ta'siri va terminologik qatlamning kengayishi singarmonizm tizimiga ta'sir ko'rsatdi. Masalan: universitet, institut, telefon.

Bu so'zlar affiks qabul qilganda singarmonizm tamoyiliga bo'ysunmaydi: universitetlar, institutlar

Bu esa adabiy til fonologik tizimida uyg'unlikdan ko'ra morfologik standartlashuv ustuvor ekanini ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm fonologik tizimning tarixiy qatlami sifatida mavjud bo'lib, to'liq faol qonuniyat sifatida ishlamaydi. Affiks variantlilik kamaygan, oppozitsiya neytrallashtirilgan, biroq genetik asos saqlanib qolgan.

Natijalar.

Tadqiqot jarayonida hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimi singarmonizm nuqtai nazaridan kompleks tahlil qilindi. Olingan natijalarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Singarmonizm ning fonologik tabiatini uch asosiy yo'nalishda tavsiflash imkonini berdi:

Fonemik tizim darajasi

Morfofonologik tizim darajasi

Affiksatsiya tizimi darajasi

1. Fonemik tizimda qalin–ingichka oppozitsiya saqlanishi

Tahlil shuni ko'rsatadiki, hozirgi o'zbek adabiy tilida qalin–ingichka oppozitsiya fonemik darajada mavjud. Unli fonemalar artikulyatsion xususiyatlariga ko'ra old qator va orqa qator guruhlarga ajraladi.

Masalan, o, u, a kabi orqa qator unilari hamda e, i, ö kabi old qator unilari artikulyatsion jihatdan farqlanadi. Bu farq fonemik tizimda saqlanib qolganini ko'rsatadi.

Demak, singarmonizmning fonologik bazasi to'liq yo'qolmagan.

2. Morfofonologik determinatsiyaning yo'qolishi. Qadimgi turkiy bosqichda affiks variantlilik asosning fonologik xususiyatiga bog'liq bo'lgan. Zamonaviy o'zbek adabiy tilida esa affikslar yagona shaklda qo'llanadi. Masalan: ko'plik qo'shimchasi: -lar, lokativ: -da, yo'nalish: -ga

Bu qo'shimchalar asosning qalin yoki ingichkaligiga bog'liq emas. Bu holat morfofonologik determinatsiyaning yo'qolganini ko'rsatadi.

3. Affiks variantlilikning neytrallashtiruvchi. Affiks variantlilik singarmonizmning eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, hozirgi adabiy tilda variantlilik deyarli yo'qolgan. Masalan: kitoblar, ko'llar, maktablar

Ushbu shakllarda affiks yagona variantda qo'llanadi. Bu fonologik neytrallashuv jarayonining yakuniy bosqichidir.

4. Fonologik qatlam va tarixiy izlar. Shunga qaramay, ayrim fonetik jarayonlarda tarixiy uyg'unlik izlari kuzatiladi. Ayrim talaffuz shakllarida artikulyatsion moslashuv seziladi. Bu singarmonizmning tarixiy qatlam sifatida mavjudligini ko'rsatadi.

5. Natijalarni umumlashtirish

Natijalar quyidagi modelni ko'rsatadi:

Fonemik daraja → saqlangan

Morfofonologik daraja → zaiflashgan

Grammatik daraja → yo'qolgan

Bu model singarmonizmning fonologik maqomini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi fonologik tizimning tarixiy-genetik elementi sifatida mavjud bo'lib, to'liq funksional qonun darajasida amal qilmaydi. Unlilar oppozitsiyasi saqlangan bo'lsa-da, affiksatsiya tizimida variantlilikning kamayishi neytrallashuv jarayonini kuchaytirgan.

Singarmonizmning zaiflashuvi quyidagi omillar bilan izohlanadi:

adabiy tilning standartlashuvi;

morfoloqik tizimning soddalashuvi;

o'zlashma qatlamning kengayishi;

ijtimoiy-lingvistik omillar.

Shu bilan birga, singarmonizm o'zbek tilining turkiy tipologik xususiyatini belgilovchi tarixiy asos sifatida ilmiy ahamiyatini saqlab qoladi. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm fonologik markazdan periferiyaga siljigan hodisa sifatida tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nikolay Baskakov. Тюркские языки. – Москва: Наука, 1960.
2. A.N. Konoqov. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва, 1960.
3. E.D. Polivanov. Статьи по тюркской филологии. – Москва, 1968.
4. Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.
5. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 1990.
6. Mahmudov N. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent, 2012.
7. Tursunov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent, 2002.
8. Jo'rayev B. Turkiy tillar fonologiyasi. – Toshkent, 2015.
9. Iskandarova Sh. O'zbek tilida fonologik jarayonlar. – Toshkent, 2018.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2023.